

ἙΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

# ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ  
ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ε΄.-ΤΕΥΧΟΣ Α΄ ΚΑΙ Β΄.

Ἦδη ἔστι περὶ ἑαυτοῦ ἀνθεοτέρου ἕθους  
βουλεύσαστο ἢ περὶ παιδείας καὶ κώροσ καὶ  
τῶν κώροσ εἰκείων. (Ἠλᾶτ. Θεάγγε.)



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ

10 — ΟΔΟΣ ΟΜΗΡΟΥ — 10

1882

## ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ

ΩΣ ΡΗΤΩΡ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ<sup>1</sup>

Ὅτι ἡ μελέτη τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι χρησιμωτάτη καὶ ἀναπόφευκτος καὶ εἰς πάντας μὲν τοὺς θεολογοῦντας, ἰδίᾳ ὁμως εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας, τοῦτο, φρονῶ, δὲν ἔχει χρεῖαν ἀποδείξεως. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας πρόκεινται εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα πηγὴ πλουσία θεολογικῶν γνώσεων καὶ ρητορείας. Ὁ ρήτωρ δὲ ἐκκλησιαστικὸς πρέπει νὰ ᾔηται θεολόγος· ἄνευ ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς θεολογίας ἡ ρητορεία οὐδέποτε ἴσταται ἀκλόνητος, στερεῖται τοῦ κυριωτάτου ἐρείσματος, τῆς πεποιθήσεως, ἣν μόνον γνώσις ἀκριβῆς παντὸς τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας παρέχει, στερεῖται τῆς δυνάμεως τοῦ πείθειν, διότι ἄνευ ἀκριβοῦς θεολογικῆς παιδείας ἡ πειθὴ μένει τι ἀσταθὲς καὶ κυμαινόμενον. Ἀλλ' οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συντέμνουσι πολὺ τὴν ὁδὸν ταύτην. Οὐδεμίᾳ σχεδὸν ὑπάρχει χριστιανικὴ διδασκαλία, ἣν οὗτος ἢ ἐκεῖνος ὁ πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐπραγματεύθη μετ' ἐμβριθείας.<sup>2</sup> Ἀνὲν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστή-

<sup>1</sup> Περί Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἴδε: Baudner, Vie de saint Grégoire de Nazianze, Lyon, 1827. A. Benoît, Vie de saint Grégoire de Nazianze, Paris, 1877. A. Grenier, La vie et les poésies de saint Gregoire de Nazianze, Paris, 1858. E. Ullmann, Gregorius von Nazianz, Gotha, 1866. H. Weiss, die Grossen Kappadocier, Braunsberg, 1872. Villemain, tableau de l'éloquence chrétienne au IVe siècle, Paris, 1870. Dabas, La femme du quatrième siècle dans les poésies de saint Gregoire de Nazianz, Bordeaux, 1868. Κ. Κοντογόγου, Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, Β' 532-601.

<sup>2</sup> Οὐδὲ πόρρωθεν νοοῦμεν νὰ μειώσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐξοχὸν ἀξίαν τῆς νεωτέρας θεολογίας, ἣν, ὁ ἀγνοῶν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ φέρῃ τὸ ὄνομα τοῦ θεολόγου, ἐν τῇ κορίτῃ τῆς λέξεως ἐννοία. Ἰσχυρίζομεθα ἀπλῶς ἐνταῦθα, καὶ νομίζομεν,

μαις απαιτείται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μόνον ὀξύνοια, ἵνα τις διαπραγματευθῆ τὰ δυσχερέστατα τῶν ζητημάτων, ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐπιστήμῃ ἐκεῖνος μάλιστα ἐπιγινώσκει, ὅστις οὐ μόνον ἐμβριθῶς σκέπτεται, ἀλλὰ καὶ βαθέως αἰσθάνεται. Ἄλλ' οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἄνδρες πλήρεις ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἐγγύτατα δ' εὐρισκόμενοι τοῖς ἀποστολικοῖς χρόνοις, διεκρίνοντο ἐπὶ ἀγνότητι βίου, καί, ὅσον ἐφικτὸν τῷ ἀνθρώπῳ, διεισέδυσαν εἰς τὸν νοῦν τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων καὶ ὡς οἶόν τε σαφῶς καὶ εὐκρινῶς αὐτὰ παρέστησαν. Ἡ μελέτη αὐτῶν ἀποβαίνει ἄρα πηγὴ ἀφθονος γνώσεως θεολογικῶν καὶ αἰσθήματος θρησκευτικοῦ εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα.

Ἐν τῇ ἠθικῇ μάλιστα καταφαίνεται ἡ χρησιμότης τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἠθικὴ αὐτῶν ἦτο κατ' ἐξοχὴν φυσικὴ καὶ ἀπλή· δὲν ἦτο προῖόν ἀκαδημαϊκῶν καὶ σχολαστικῶν συζητήσεων· τότε συνεζήτουν ὀλιγώτερον περὶ ἠθικῆς, τότε ὑπῆρχε μείζων πραγματικὴ ἀγιότης, τότε ἐπεκράτει ἀληθὲς εὐαγγελικὸν φρόνημα· διότι ἦτο ἡ ἡρωϊκὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐποχὴ. Καθὼς ἡ δρόσος τῆς πρωίας παρέχει ἰδιάζουσαν χάριν εἰς τοὺς ὠρίμους καρπούς, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπικάθηται χάρις ἐξαιρετικὴ. «Ἐπειδὴ, λέγει ὁ Bossuet, ἐτρέφοντο ὑπὸ τῆς καθαρᾶς τροφῆς τῆς θρησκείας, ἦσαν δὲ πλήρεις τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ὅπερ ἐγγύτερον καὶ ἀφθονώτερον ἦν τλοῦν ἐξ αὐτῆς τῆς πηγῆς, πᾶν ὅ,τι λέγουσι, πᾶν ὅ,τι ἐκ τῆς καρδίας αὐτῶν ἀπορρέει, εἶναι πολλῶ ἰσχυρότερον καὶ ἰσχυρότερον ἢ ὅ,τι μετὰ κόπου πολλοῦ διερευνᾶται καὶ μελετᾶται.»<sup>1</sup> Ἐπειτα ἡ ἠθικὴ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπορρέει ἀμέσως ἐκ τοῦ δόγματος, πίστις καὶ πράξις δὲν εἶναι παρ' αὐτοῖς διάφορα, ἡ ἠθικὴ εἶναι μέρος τοῦ δόγματος, εἶναι τὸ δόγμα εἰς πρᾶξιν μεταβεβλημμένον, εἶναι θεῖα ὡς τὸ δόγμα· διὰ τοῦτο ἡ

μετὰ λόγου, ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν Ἕλληνα μάλιστα θεολόγον καὶ ἰδιαζόντως εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα εἶναι τι ἀναπόφευκτον καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν χρησιμώτατον.

<sup>1</sup> Défence de la tradition et de saints Pères, IV. liv. ch. XVIII.

ἠθικῆ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, περιχλείει ἐν ἑαυτῇ τοιαύτην πειθοῦς δύναμιν, ἐνεργεῖ ἰσχυρῶς ἐπὶ τὰ πνεύματα, διότι ἡ πιστεύων δὲν δύναται ν' ἀδιαφορῇ πρὸς τὰ ἔργα, διότι τὸ μὴ πράττειν συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν εἶναι ἀπάτη, ἐν συνειδήσει ἄρνησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ. Ἡ ἠθικὴ ἀποχωριζομένη τοῦ δόγματος, ἦτοι τοῦ Θεοῦ, ἀποβαίνει φιλοσοφική, ἀνθρωπίνη, μένει ψυχρὰ καὶ κενή, στερεῖται παντός χρίσματος καὶ κόρους, διότι ἀπλῶς ἀνθρώπινα ἐλατήρια ἐλάχιστα ἀνυψοῦσι καὶ ἐνθουσιῶσιν. Εἰς Σενέκας δύναται νὰ ἐξαντλήσῃ πάντα τὰ ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρήματα, ἵνα συστήσῃ ὑπομονὴν καὶ θάρρος ἐν τῇ δυστυχίᾳ, ἀλλὰ τί εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα παραβαλλόμενα πρὸς ἐκεῖνα, ἅτινα ἀμέσως ἀπορρέουσιν ἐκ τοῦ Σωτῆρος ταπειναυμένου καὶ πάσχοντος! Ἀλλὰ μὴ νομίσῃ τις ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐποιήσαντο ἐν τῇ ἠθικῇ χρῆσιν τῶν ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρημάτων ἀνωμολόγουν τοῦναντίου ὅτι ἡ ἠθικὴ μόνον ὅταν στηρίζηται ἀμέσως ἐπὶ τοῦ δόγματος φέρει ἐν ἑαυτῇ ἀκαταγώνιστον δύναμιν, ὅτι ἐνταῦθα μὲν κεῖται τὸ ἐλατήριον τοῦ ποιεῖν, ἐν δὲ τοῖς ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρήμασιν ἡ δύναμις τῆς πειθοῦς. Ἡ ἠθικὴ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται ὡσαύτως δι' ὅπερ φέρει χρίσμα τῆς ἀγάπης, ἰσχύει περὶ αὐτῶν λεγόμενον τὸ τῆς Γραφῆς· «Ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ» (Ματθ. ιβ' 34)· ἡ ἀφελὴς αὐτῶν καρδία ἀσχολεῖται μᾶλλον περὶ αἰσθήματα ἢ περὶ ιδέας, ἢ μᾶλλον αἱ ιδέαι αὐτῶν εἶναι καὶ αἰσθήματα, δὲν ἐκφράζουσι τὰς ιδέας αὐτῶν ψυχρὰς καὶ ξηρὰς, ἔρχονται εἰς ἄμεσον μετὰ τοῦ ἀκροατοῦ συνάφειαν καὶ αἰσθάνονται τοὺς παλμοὺς τῆς καρδίας αὐτοῦ. Ἐνῶ ἕξαχος ἠθικολόγος διὰ λέξεων λαμπρῶν λαλεῖ πρὸς τὸν νοῦν, οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀποτείνονται πρὸς τὴν καρδίαν· ἐκεῖ λαλεῖ ἐπιστήμων καὶ ἀκαδημαϊκός, ἐνταῦθα πατήρ· ἐκεῖ εἶναι ἀρχαὶ ἐν τάξει καὶ μεθόδῳ ἐκτεθειμέναι, ἐνταῦθα ἀρχαί, στερούμεναι ἴσως τάξεως καὶ συστηματοποιήσεως ἐπιστημονικῆς, ἀλλ' ἔχουσαι αὖθ οἶδ' ὅ,τι ἐπαγωγὸν καὶ τερπνόν.

Τί δὲ νὰ εἰπώμεν περὶ τῆς ρητορείας τῶν πατέρων τῆς Ἐκ-

κλησίας; Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔηται εὐγλωττοί; Εἶχον ἐκπαιδευθῆ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν τῷ ἔθνισμῳ, ἐγίνωσκον ἄριστα τὴν ἐθνικὴν τέχνην καὶ φιλολογίαν, ἐποιοῦντο αὐτῶν χρῆσιν εὐχερεστάτην, διέβλεπον ὡς χριστιανοὶ τὰς προλήψεις καὶ πλάνας τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐπιτυχῶς ἐπηνώρθουν αὐτάς. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔηται εὐγλωττοί; Οὐ μόνον ἐγίνωσκον τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν δι' ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ ᾔησαν ἐντεταλμένοι νὰ κηρύξωσιν αὐτὴν εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας, ἐντεῦθεν δὲ ἡ ἐνάργεια τῶν ἐννοιῶν, τὸ ὕψος τῶν αἰσθημάτων, ἡ δύναμις τοῦ λόγου. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔηται εὐγλωττοί; Ἦσαν πατέρες ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασία, ἔφερον ἐν ἑαυτοῖς σπλάγχνα πατρικά· ὁ ἐνθουσιασμός ἐκεῖνος, ἡ ἀκατάβλητος ἐνεργητικότητα, ἡ ἀφοσίωσις καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη πρὸς τοὺς πεπλανημένους καὶ ἀπολωλότας, πρὸς πάντας ἀνεξαιρέτως καὶ πρὸς τὴν κοινότητα ἰδίᾳ, ταῦτα δὲ εἶναι ἱκανὰ νὰ δημιουργήσωσιν ὕψος λόγου ἰσχυρὸν καὶ νευρῶδες; Ποῦ δύναται ἡ γλῶσσα τοῦ πάθους νὰ ᾔηται ἰσχυροτέρα ἢ παρ' ἀνδράσιν, οἷτινες οὐδένα ᾔσθάνοντο φόβον πρὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ παρρησίας ἐκτάκτου ἐδείκνυον εἰς τοὺς μεγάλους τῆς γῆς τὸ μέγεθος τῆς κακίας αὐτῶν; Ποῦ δύναται ἡ γλῶσσα νὰ ᾔηται τερπνοτέρα καὶ ἀρμονικωτέρα ἢ παρ' ἀνδράσιν, οἷτινες μετὰ τῆς μεγάλης αὐστηρότητος ἔτι μείζονα συνέδεον ἐπιείκειαν; Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔηται εὐγλωττοί; Ἐκήρυσσον Θεὸν θνήσκοντα, ἐλάλουν πρὸς ψυχάς, αἷτινες ἐσώζοντο ἐκ τῆς πλάνης καὶ τῆς κακίας· παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ρήτορσιν ἐπεκράτει ὁ θρίαμβος τῆς φύσεως, παρὰ τοῖς Πατράσιν ὁ θρίαμβος τῆς χάριτος, ἐκεῖ ἡ ρητορεία ἀνθρώπου, ἐνταῦθα ἡ γλῶσσα Θεοῦ, παρ' ᾧ πᾶν ἀληθές, ὕψηλόν καὶ ἔξοχον. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔηται εὐγλωττοί, ἂν ἡ εὐγλωττία συνίσταται οὐ μόνον εἰς τὸ διδάσκειν καὶ συγκινεῖν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀρέσκειν; Ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ κάλλους τοῦ ἀντικειμένου ἀνεπαισθήτως ἐμορφοῦτο γλῶσσα ὡραία, ἀπλότης εὐγενής, οἰκειότης ἀξιέραστος· τὸ μέγεθος τῶν ἐννοιῶν συνεπήγετο τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς φρά-

σεως, τὸ ὕψος τῶν αἰσθημάτων ἐπέχεεν ἐπὶ τοὺς λόγους αὐτῶν κάλλος ἀπαράμιλλον, κῦρος ἱερόν.

Ἄναντίρρητον ἄρα, ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πολύτιμον κειμήλιον εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα. Τίς δ' ἀγνοεῖ ὅτι πάντες πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν οἱ ρήτορες ἐμορφώθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐν τῇ ρητορικῇ σχολῇ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας; Ἴνα παραλίπωμεν τοὺς λοιπούς, τίς ἀγνοεῖ ὅτι ὁ Bossuet, ὁ Bourdaloue, ὁ Massillon συχνότατα ἀναφέρουσι τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἐν τοῖς λόγοις αὐτῶν καὶ ὠραιότατα μέρη τῶν λόγων τούτων ὀφείλουσιν εἰς τὴν ἀπομίμησιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας;<sup>1</sup> Τὴν σημασίαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα ὑποδεικνύων ὁ Maury ἐν τῇ ρητορικῇ τοῦ ἀμβωνος ἀναφωνεῖ: «Χριστιανοὶ ρήτορες! εἶθε οἱ διάκονοι τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ: ὀφείλετε ἄρα νὰ λαμβάνητε ἐκ τῶν ἱερῶν βιβλίων τὴν οὐσίαν τῶν λόγων ὑμῶν, καὶ νὰ λαλήτε συνήθως τὴν γλῶσσαν τοῦ ἀοράτου ρήτορος, ὃν ἀναπαριστᾶτε. Ἡ ἀγία Γραφή, ἣτις πρέπει νὰ ᾔηται ἡ ψυχὴ τῆς ρητορείας ὑμῶν, δὲν ἀρκεῖ εἰς τὴν ὑμετέραν διακονίαν, ἀν εἰς τὴν ζῶσαν ταύτην πηγὴν τῆς Γραφῆς δὲν προσθέσητε καὶ τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ χριστιανισμοῦ, οὔτινος ἡ διδασκαλία εὐρίσκειται συμπληρωμένη ἐν τῇ παραδόσει τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.»<sup>2</sup>

Ἄλλὰ θὰ ἠπατᾶτο ὁ νομίζων ὅτι πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ ρήτορες καὶ ὅτι πάντας ἀνεξαιρέτως ὀφείλει ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ νὰ μελετᾷ καὶ ἀπομιμηθῆται. Ὅχι ρήτορες ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὀλίγιστοι καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ὀλιγίστων ἡ ρητορεία δὲν ἐκφαίνεται ἐν πᾶσιν αὐτῶν τοῖς λόγοις: τινὲς μόνον ἢ ἐλάχιστοι τῶν λόγων αὐτῶν δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὰ ἔξοχα ρητορικὰ καλ-

<sup>1</sup> Ἴδε Maury, Eloquence de la chaire, σ. 398 καὶ Nourrisson, Les pères de l'église latine, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ.

<sup>2</sup> Maury αὐτ. σ. 392.

λιτεχνήματα. Οί πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν μὲν ἔξοχοι κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἀγνότητα, οὐχὶ ὅμως διὰ τοῦτο καὶ ρήτορες· κατώρθωσαν πολλὰ καὶ μεγάλα, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔγραψαν διὰ τοῦτο μόνον ὠραῖα· ἐνόουν νὰ λαλῶσιν ἐπιτυχῶς πρὸς τὸν Θεόν, οὐχὶ ὅμως πάντοτε καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ πρέπει νὰ ἐκλέγῃ οὐ μόνον ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λόγων αὐτῶν. Δύναται πατήρ τις νὰ κατέχη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας θέσιν ἐπιφανῆ εἴτε διὰ τοῦ βίου εἴτε διὰ τῆς λοιπῆς αὐτοῦ ἐνεργείας· ἀλλ' ἂν δὲν προσφέρῃ τι ἔκτακτον ἐν τῇ ρητορείᾳ, δὲν δύναται νὰ προβληθῇ εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα ὡς ἀντικείμενον ἰδίως μελέτης ἀξίου. Διὸ δικαίως προστίθησιν, ὁ αὐτὸς Maury τάδε: «Συνιστῶντες θερμῶς εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας τὴν συχνὴν μελέτην τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, πόρρω ἀπέχομεν τοῦ ν' ἀπαιτήσωμεν παρὰ τῶν ἱεροκηρύκων νὰ μελετῶσι πάντας ἀνεξαιρέτως· διότι οὐδ' ἅπας αὐτῶν ὁ βίος θὰ ἤρκει εἰς τοῦτο. Ὁ ἱεροκήρυξ καλῶς μὲν θὰ πράξῃ ρίπτων βλέμμα ἐταστικόν, ἐπὶ πάντας τοὺς πατέρας, ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐπιστήσῃ ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν εἰς δύο ἢ τρεῖς ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων, καὶ νὰ μελετᾷ τὰ ρητορικὰ αὐτῶν ἀριστουργήματα, ἐκλέγων ἐξ αὐτῶν ὡς μέλισσα ὅ,τι καλόν, ὠραῖον καὶ χρήσιμον εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ.<sup>1</sup>

Ὅτι ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διακρίνονται μάλιστα ἐπὶ ρητορείᾳ οἱ ἑλληνες πατέρες, τοῦτο κεῖται ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας· ἐκ δὲ τῶν ἐλλήνων πατέρων προεξέχουσιν ὀριδύλως ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Χρυσόστομος. Τοὺς τέσσαρας τούτους πατέρας τῆς Ἐκκλησίας προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ὡς ρήτορας ἐκκλησιαστικοὺς καὶ χάριν μὲν εὐρυτέρου κύκλου ἀναγνωστῶν, ἰδίως ὅμως τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ρητορείαν ἀσχολουμένων, εἰς οὓς πολλαπλῆς ὠφελείας πρόξενoi δύνανται ν' ἀποβῶσι τοιαῦται μελέται.

<sup>1</sup> Maury αἴτ. σ. 398.

Ἀρχόμεθα δὲ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.<sup>1</sup>

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐγεννήθη τῷ 325 μ. χ. ἐν Ἀριανζῷ, χωρίῳ παρὰ τὴν Ναζιανζόν, κωμόπολιν τῆς δευτέρας Καππαδοκίας. Σπουδάσας δ' ἐν Ἀθήναις μετὰ τοῦ ἀχωρίστου αὐτοῦ φίλου Βασιλείου, προεχειρίσθη εἰς πρεσβύτερον τῷ 369 ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐπισκόπου τῆς Ναζιανζοῦ, καὶ ὑπερήσπισε τὴν πίστιν τῆς Νικαίας μετὰ τῆς αὐτῆς δυνάμεως, μεθ' ἧς καὶ ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Ὁ Γρηγόριος ἐγένετο ἔπειτα διὰ τοῦ Βασιλείου ἐπίσκοπος Σασίμων, τῆς γενεθλίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ἦλθε περὶ τὸ 371 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἱεροῦργει καὶ ἐκήρυττεν ἐν τῷ ναῷ τῷ ἐπονομαζομένῳ τῆς Ἀναστασίας, ἐγένετο μετ' οὐ πολὺ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, παρητήθη μετ' ὀλίγας ἐβδομάδας, ἐγκατέλιπε τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τριετῆ ἐνεργὸν βίον, ἀπεχώρησεν εἰς Καππαδοκίαν ἐν τινὶ ἐξοχῇ καὶ ἀπέθανε τῷ 389 ἢ 390. Καίπερ ἀφιερῶθη εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον, εἰλκύσθη ὅμως εἰς τὸν πρακτικόν. Ἐνθουσιασμὸς μέγας πρὸς τὸ θεῖον ἐπλήρου τὴν καρδίαν αὐτοῦ: ἀκλόνητος ἐν ταῖς πεποιθήσεσιν αὐτοῦ συνῆπτε τὸ πρᾶον μετὰ τῆς σταθερότητος· ἡ ἰσχυρὰ αὐτοῦ διάνοια ἐπειθεν, ἡ ἔξοχος αὐτοῦ ρητορεία ἐσαγήνευε. Μὴ κολακεύων τοὺς ἰσχυροὺς ἦτο πατήρ καὶ προστάτης πάντων τῶν θλιβομένων καὶ δυστυχῶν. Εὐαίσθητος εἰς μεγάλας ἀποφάσεις, ἐδεικνύετο πρόθυμος καὶ ἐν τοῖς μικροῖς: ταπεινὸς ἐν ταῖς εὐτυχίαις, ὑπέμενε τὰς δυστυχίας μετὰ θάρρους· ἀπεύδων πρὸς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ἔξοχον, ἐξέφραζε σφοδρὰ παράπονα πρὸς τὸν στενότατον αὐτοῦ φίλον Βασίλειον, ὅτι οἱ εὐσεβεῖς καὶ ἅγιοι ἄνδρες εἶναι καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι τοσοῦτον καθαρὰ φιλία δὲν ὑπῆρξεν ἀμιγῆς διαταράξεων.

Ὁ Γρηγόριος ἠκράσατο τῶν διασηματέρων ρητόρων ἐν Καισαρίᾳ τῆς Παλαιστίνης, Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Ἀθήναις. «Τοσοῦτον

<sup>1</sup> Τὰς μελέτας ταύτας ἐλπίζομεν σὺν Θεῷ ὅτι θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐξακολουθήσωμεν, περιλαμβάνοντες ἐν αὐταῖς τοὺς ἐπιφανεστέρους τῶν ρητόρων οὐ μόνον τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν.



ὃ ἠὺδοκίμησεν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ πόλει περὶ τὴν σκουδὴν τῆς φιλοσοφίας, μαθηματικῆς, ῥητορικῆς τε καὶ ποιητικῆς, ὥστε οἱ ἐκεῖ σοφοὶ παρεκάλουν αὐτὸν ἐπιμόνως ἵνα μένη ἐν τῇ παρ' αὐτοῖς σχολῇ δημοσίᾳ διδάσκων». <sup>1</sup> Κατὰ δὲ τὸν Villemain φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Γρηγόριος διέτριψεν ἐν Ἀθήναις μακρότερον τοῦ φίλου αὐτοῦ Βασιλείου, διδάξας τὴν ῥητορικὴν. <sup>2</sup> Ὁ Γρηγόριος ἠγάπα καὶ ἐκαλλιέργει κατ' ἐξοχὴν τὴν ῥητορικὴν, ἐθεώρει αὐτὴν ὡς ἐν τῶν πολυτιμοτέρων λειψάνων τοῦ ἐθνισμοῦ, ὡς τὸν προσφιλέστατον συνοδὸν καὶ τὸν ἰσχυρότατον ἀντιλήπτορα ἐν τοῖς ἀγῶσιν. Οἱ ἀκροαταὶ συνέρρεον παμπληθεῖς, ἐξ ἀπωτάτων μερῶν πολλάκις, μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας καὶ προσοχῆς ἀκροώμενοι τῶν εὐγλώττων κηρυγμάτων τοῦ διαπρεποῦς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ῥήτορος καὶ ποιμενάρχου.

Οὐδεὶς σχεδὸν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικὸς πατήρ ἢ συγγραφεὺς, ὅστις δὲν θαυμάζει τὴν ῥητορείαν τοῦ Γρηγορίου. Εἶναι περίεργον, ὅτι τινὲς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οὐδὲν θέλουσι νὰ εἰξεύρωσι περὶ ἀττικοῦ ὕφους καὶ καλλιεπειίας ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ λόγῳ, καὶ ὅμως ἐπαινοῦσι καὶ θαυμάζουσι τὸν ῥήτορά ἐκεῖνον, ὅστις ἐν τοῖς πρώτοις μεταξὺ τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων ἐκκλησιαστικῶν ῥητόρων ἀνέδειξε τοὺς λόγους αὐτοῦ πρότυπα ἀληθοῦς ῥητορικοῦ κάλλους καὶ ἀττικῆς χάριτος καὶ εὐγλωττίας. Ὁ ἀκούων ἢ ἀναγινώσκων τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου ἀδύνατον νὰ μὴ αισθανθῇ τὸ ἡδὺ καὶ τερπνὸν καὶ νὰ μὴ ἐλκυσθῇ ὑπὸ τοῦ κάλλους καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου. Ἐνταῦθα ἐγκεῖται ὁ θρίαμβος τῆς ἀληθοῦς ῥητορείας, τῆς ῥητορείας ἐκείνης, ἥτις ἐπὶ βάσεως στερεᾶς ἐδραζομένη, πόρρω ἀπέχει τῆς ἀπλῆς ῥητορικῆς ἐπιδείξεως, τῆς ἐζητημένης χάριτος τοῦ λόγου.

Τὸ πρῶτον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ὕφους τοῦ Γρηγορίου εἶναι τὸ ὕψος, προσὸν βαθείας μελέτης τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς ἀγίας Γραφῆς. Τὸ ὑψηλὸν δὲ τοῦτο ὕφος καταφαίνεται ἰδίως ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν μυστηρίων, ἅτινα πραγμα-

<sup>1</sup> Κοντογόνου ἐνθ' ἀνωτ. Β. σ. 533.

<sup>2</sup> Villemain ἐνθ' ἀνωτ. σ. 126.

τεύεται ὁ Γρηγόριος ἐν γλώσση ἀνταξία τοῦ ὕψους τῆς ὑποθέσεως. Πρὸς τούτοις τὸ ὕφος τοῦ Γρηγορίου διακρίνουσιν ἡ συντομία καὶ ἡ ἐμβριθία. Δι' ὀλιγίστων συλλαβῶν καὶ λέξεων ἐκφράζει ὁ Γρηγόριος πολλὰ, μὴ παραβλαπτούσης τῆς συντομίας ταύτης τὴν σαφήνειαν τοῦ λόγου. Πάντοτε μένει ὁ αὐτός, εἴτε ἐπαινῶν ἢ ψέγων, εἴτε διδάσκων ἢ πείθων· εἶναι κάτοχος καὶ γνώστης τῆς γλώσσης· ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῇ γλώσση ὠραῖον καὶ ὑψηλόν, τούτο μεταχειρίζεται οὐχὶ ὡς δοῦλος, ἀλλ' ὡς κύριος· ἐντεῦθεν δὲ ἡ λεπτότης, ἡ εὐγένεια, ἡ φυσικὴ ἐκείνη χάρις ἢ ἐπανθοῦσα ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ, ἡ εὐχέρεια ἐν τῇ περιγραφῇ, ἡ γονιμότης εἰς ἰδέας καὶ παραστάσεις, ἡ αὐστηρὰ τῶν ἐννοιῶν σύνδεσις, πᾶν ὅ,τι, συντόμως εἰπεῖν, ἠδύνατο νὰ συγκρατήσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ἀκροατοῦ. Ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Γρηγορίου ἐνυπάρχει μυστηριώδης δύναμις, γόητρόν τι, ὅπερ οὐχὶ εὐχερῶς δύναται πᾶς τις νὰ κατανοήσῃ. Μεταχειρίζεται δὲ ἡδέως ὁ Γρηγόριος τὸν ἐπαγωγικὸν συλλογισμόν, καὶ ἀναιρῶν ἢ προσβάλλων ἀγαπᾷ νὰ ρίπτῃ τὰ βέλῃ οὐχὶ ἀπ' εὐθείας, ἀλλ' ἐκ πλαγίου. Τὸ ὕφος τοῦ Γρηγορίου ἠδύνατό πως νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ τοῦ Ἰσοκράτους, ἀνὰ τῷ Ἰσοκράτει ἡ τέχνη δέν ἦτο ὑπεράγαν καταφανής, ὁ ρητορικὸς κόσμος λίαν προσπεποιημένος, ἐνῶ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ ἡ τέχνη ὑπολανθάνει καὶ ὁ ρητορικὸς κόσμος φέρει τι ἀνδρικόν. Τὰ πλεονεκτήματα λοιπὸν τοῦ ὕψους τοῦ Γρηγορίου δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἑξῆς, ἤτοι δύναμις καὶ ταχύτης ἐννοιῶν, ζωηρότης αἰσθημάτων, παράστασις ποιητικὴ, φαντασία ἔξοχος, εὐγενὴς καθόλου τῆς γλώσσης μορφὴ. Ἀλλὰ καὶ χωλαίνει ἐν πολλοῖς τὸ ὕφος τοῦ Γρηγορίου· περίοδοι σχοινοτενεῖς, λίαν ἐκτεταμέναι προτάσεις, πικροὶ σαρκασμοί, ἐζητημένη πως γλαφυρότης καὶ οὐχὶ σπανίως τάσις πρὸς εἰρωνικὰς καὶ ἐκθαμβούσας ἀντιθέσεις, αὗται εἶναι αἱ ἐλλείψεις, αἷς εἶχε κοινὰς μετὰ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Τὸ ποιητικὸν αὐτοῦ δῶρον ἤνοιτο μετὰ τοῦ ρητορικοῦ, καὶ ἐξεδηλοῦτο ἡ ἀκανόνιστος ἐκείνη λάμψις τῆς φαντασίας, ἀνάμικτος μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς γλώσ-

σης λεπτοτήτων, ἢ προσπεποιημένη ἐγκείμενη πολυτέλεια μετὰ τῶν βαθυτάτων καὶ ἀληθεστάτων ἀνυψώσεων.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ κατέρχηται τις εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ προσλαμβάνων τὸ ἰδίωμα αὐτοῦ. Τοῦναντίον δεικνύει ὁ Γρηγόριος, ὅτι ὀφείλει τις ν' ἀνυψοῖ τὸν λαὸν εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ καὶ ὅτι δύναται τις νὰ ᾔηται σαφῆς καὶ εὐληπτος μεθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν, μεθ' ὅλην τὴν λαμπρότητα καὶ ἰσχὺν τῆς γλώσσης. Ἀπαιτεῖται μόνον θέλησις ἰσχυρὰ καὶ ἀσκήσις, ἵνα τις ὅλως καθαρῶς γλῶσσαν καταστήσῃ καταληπτὴν καὶ τοῖς ἀπλουστάτοις, διαφθεῖρει δὲ τὸ τέλειον καὶ τὸ καλὸν τοῦ ὕψους ὁ λαλῶν τὴν κοινὴν τοῦ λαοῦ γλῶσσαν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ νὰ ᾔηται σαφῆς καὶ καταληπτὸς.

Ἡ περὶ Τριάδος διδασκαλία μεγάλην ἐπέχει θέσιν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Γρηγορίου, καὶ τινες τῶν λόγων αὐτοῦ διὰ τοῦτο φαίνονται ὀλίγον δημῶδεις· εἰς τοὺς ἀκροατὰς ὅμως τοῦ Γρηγορίου ᾔησαν καταληπτοί, διότι τὰ δογματικὰ τοῦτα ζητήματα ἀπετέλουν αὐτὸ τὸ κέντρον τῶν συζητήσεων τοῦ λαοῦ, καὶ ὁ λαὸς ἐπεθύμει πάντοτε νέας ν' ἀκούη ἐξηγήσεις περὶ τῶν ζητημάτων τῆς ἡμέρας, ἅτινα ἀπησχόλουν ἐξίσου καὶ αὐλὴν καὶ κληρὸν καὶ πεπαιδευμένους καὶ ἀπαιδεύτους.

Ἐνῶ οἱ πλείστοι λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου στηρίζονται ἐπὶ ρητῶν ἢ περικοπῶν τῆς ἀγίας Γραφῆς, παρὰ Γρηγορίῳ εἰς μόνος ὑπάρχει λόγος, ὁ λζ', φέρων τὴν ἐπιγραφὴν: λόγος εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Εὐαγγελίου· «Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους,» καὶ τὰ ἐξῆς. Πάντες οἱ λοιποὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου ἀναπτύσσονται ἐλευθέρως εἴτε πρὸς συζήτησιν θεματός τινος, εἴτε ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἑορτῆς, εἴτε εἰς πανηγυρισμὸν προσώπων, εἴτε εἰς ἀναίρεσιν αἱρέσεων. Τὸν πρῶτον αὐτοῦ λόγον ἀπήγγειλεν ὁ Γρηγόριος κατὰ τὸ πάσχα μετὰ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ εἰς πρεσβύτερον, ἐκτίθησι δ' ἐνταῦθα τὰ αἷτια, ὧν ἕνεκα ἀπέσχε μέχρι τοῦδε τῆς ἱερωσύνης, καὶ παριστᾷ ὑψηλὰ καὶ δυσχερέστατα τὰ καθήκοντα τοῦ ἀληθοῦς πνευματικοῦ ποιμένος (πρὸ βλ. λόγ. α' καὶ β'). Μετὰ δυνάμεως λόγου οὐ τῆς τυχοῦσης ἐκτίθησι